

**Крупина Віктор (Київ)**

УДК 94 (477) 339.9 «1965/1985»

## **ЕКСПОРТНІ ПОСТАВКИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х років: НАПРЯМКИ, СТРУКТУРА, РЕЗУЛЬТАТИ**

*У статті розглядаються зовнішньоекономічна діяльність УРСР у період «застою», структура, напрямки постачання та значення експорту. За цей час розширились зовнішньоекономічні контакти УРСР, збільшився асортимент товарів, які постачались переважно до країн Ради економічної взаємодопомоги та «третього світу».*

*Ключові слова: економічне життя, експорт, зовнішньоекономічна діяльність, «застій».*

Українська РСР мала значний потенціал для здійснення зовнішньоекономічної діяльності. Вигідне територіальне положення, близькість до європейських і азійських країн, наявність розгалуженої сухопутної, повітряної та водної транспортної мережі, економічна інфраструктура і наявність значних природних копалин робили республіку незамінною для Кремля у здійсненні зовнішньоекономічної діяльності.

Місце України в союзному поділі праці пов'язувалося передовсім з наявністю значних покладів корисних копалин та, відповідно, розвитком видобувної та паливної промисловості, чорної металургії, хімії та машинобудування тощо. На середину 1980-х років близько половини експортних статей УРСР становили паливо і мінеральна сировина, метали, 25% — машини і обладнання, 10% — продовольчі товари і сировина для їх виробництва. Україна стабільно постачала четверту частину загальносоюзного експорту<sup>1</sup>.

Експортна спеціалізація України відображала особливості внутрішньосоюзного економічного поділу. Донецько-Придніпровський економічний район спеціалізувався на постачанні за кордон природних копалин та сировини, похідних від них продукції металургії та машинобудування. Для Південно-Західного економічного району основною була торгівля паливом та електроенергією, електротехнічною продукцією, обладнанням та приладами, автомобілями. Цей район був основним постачальником на експорт матеріалів радянської хімії — сірки, аміаку, суперфосфату, сірчаної та соляної кислот. Продукція верстатобудування та обладнання складала основну статтю експорту для Південного економічного району.

Серед торговельних партнерів УРСР були країни різних соціально-політичних та економічних систем. На фоні перманентного напруження і розривок у стосунках СРСР і країн капіталістичного світу потреба економічного співробітництва підштовхувала до кооперації з ними. Налаштовувалися різнобічні контакти, відбувалися міжнародні виставки за участі СРСР, тривав обмін досвідом, науково-технічними розробками, спеціалістами. Гострі ідеологічні розбіжності не заважали СРСР плідно торгувати із капіталістичними країнами, причому за можливості перевага надавалася товарам із країн РЕВ. Поставки за кордон демонстрували могутність власної економіки та мали унаочнювати переваги соціалістичного способу господарювання. Будівництво різноманітних заводів, фабрик, підприємств та інфраструктури за межами країни гарантували економіці СРСР стабільні кількарічні замовлення і залучення до обслуговування, ремонту та модернізації власних фахівців, інженерів, спеціалістів.

Структура експорту Радянського Союзу визначалася політико-стратегічними завданнями. Співробітництво з країнами Ради економічної взаємодопомоги було пріоритетним для СРСР, 60% експорту й імпорту радянської України припадало саме на ці країни. Така співпраця мала не лише економічну, а й політичну спрямованість. Створена на протигагу Європейському союзу вугілля і сталі, РЕВ не одразу розглядалася як пріоритетна для СРСР торговельно-економічна організація європейського рівня. Радянський Союз безуспішно намагався послабити ЄЕС. Лише зважаючи на успіх останнього за Л.Брежнєва Кремль активізує цілеспрямовану діяльність з перетворення РЕВ у партнера-суперника у стосунках Сходу і Заходу<sup>2</sup>. XXV сесія РЕВ (1971 р.) прийняла «Комплексну програму подальшого поглиблення та удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної інтеграції країн-членів РЕВ», у якій йшлося про створення Міжнародного інвестиційного банку, єдину валюту на основі рубля, посилення зовнішньоекономічної інтеграції країн РЕВ тощо. З 1970 по 1984 роки товарообіг СРСР з країнами-членами РЕВ зріс у 6 разів<sup>3</sup>.

У 1984 році в європейських країнах РЕВ за участі СРСР було введено в дію понад 700 підприємств і об'єктів. Така допомога пояснювалася не лише завданням вирівнювання економічного розвитку РЕВ з країнами ЄЕС, а й політико-стратегічними міркуваннями. Технічне і економічне сприяння забезпечувало СРСР перспективні замовлення на ремонт та обслуговування тих чи інших об'єктів.

Економічна і технічна допомога країнам, що розвиваються, спрямовувалася на посилення у цих країнах державного сектору економіки. Прикметно, що будівельні роботи здійснювалися лише у соціалістичних державах і «країнах, що розвиваються» — Нігерії, Анголі, Індії, Тунісі, Сирії, Конго та ін. Окрім офіційної торгівлі з країнами «третього світу», існувала і

неафішована торгівля зброєю. Радянський Союз активно і масштабно озброював азійські та африканські країни, спонукаючи їх стати на комуністичний шлях розвитку. На початку 1980-х рр. СРСР експортував близько 25% усього озброєння і бойової техніки, що вироблялися в країні. На 1991 р. у різних країнах нараховувалося майже 50 млн. автоматів Калашнікова. За поставки з початку 1960-х до 1991 року борг азійських і африканських споживачів за ці товари складав 32,2 млрд. дол. США<sup>4</sup>. Військово-технічні поставки частково здійснювалися в борг, тому за більшу частину зброї та техніки Радянський Союз не отримав коштів. Цей вид зовнішньоекономічної діяльності виявився напівблагодійною допомогою.

Постачання за межі СРСР товарів, робіт та послуг та їх номенклатура повністю контролювалися кремлівськими високопосадовцями. Поставки здійснювалися за нарядами-замовленнями Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР та Державного комітету СРСР із зовнішньоекономічних зв'язків.

Досить широкою була географія зовнішньоторговельних партнерів Радянської України. За період «застою» кількість країн-споживачів продукції української економіки зросла з 87 країн у 1967 році до 105 країн світу в середині 1980-х років. Розширення кола контактів відбувалося за рахунок «країн, що розвиваються», тоді як стосунки з 12 соціалістичними державами були стабільними, а зв'язки з капіталістичними країнами розширювалися повільно. За вказаний період майже на 20% зросла кількість підприємств-експортерів, досягнувши у середині 1980-х років 1200 суб'єктів господарювання.

Зовнішньоекономічна діяльність була питанням політичним. Про це свідчить спроба першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста добитися відкриття Торгово-промислової палати України. 2 серпня 1965 р. перший секретар ЦК КПУ П.Шелест написав листа в ЦК КПРС, в якому вказував на зростання авторитету Радянської України на міжнародній арені. Посилаючись на представників низки країн, що розвиваються та капіталістичних країн, які піднімали питання щодо налагодження безпосередніх економічних зв'язків із Радянською Україною (оскільки пряма торгівля для їх країн із СРСР була неможливою через невирішеність низки питань), П.Шелест називав налагодження республікою прямих зовнішньоекономічних зв'язків питанням, що «zasлугує на увагу». Але навіть сама розмова про УРСР як самостійного суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності мала негативні наслідки для її ініціатора. Реакція Л.Брежнєва та його оточення була несподіваною: 2 вересня 1965 р. на засіданні президії ЦК КПРС першого секретаря української партійної організації було піддано нищівній критиці за «необачність, незрілість», «підрив монополії зовнішньої торгівлі», «розхитування єдності народу»<sup>5</sup>. Шелеста обвинувачували у принципових політичних помилках, але економічних контраргументів наведено не було. І це при тому, що через рік після участі у відстороненні М.Хрущова П.Шелест був у Кремлі у фаворі.

У своєму листі П.Шелест пропонував створити Торговельно-промислову палату України, диверсифікувати зовнішню торгівлю радянських республік, що до того відбувалася через Москву. У цьому були свої резони. Планова система торгівлі, що налічувала громіздкий апарат у центрі та його периферійні відділи, не сприяла гнучкому реагуванню на кон'юнктуру і потреби зовнішнього ринку, гальмувала роботу з виявлення перспективних товарів, послуг і ринків. Надцентралізована система зовнішньоекономічної діяльності була незахищеною перед зловживаннями, свавіллям, що дозволяло легко блокувати роботу цілих підприємств. Наприклад, як доповідав 3 вересня 1978 р. начальник Львівського обласного управління КДБ першому секретарю обкому КПУ В.Добрику, керівництво московського тресту «Електромережаізоляція» блокувало підписання вигідного договору з Фінляндією підпорядкованого йому Львівського ізоляторного заводу, оскільки переговори проводилися не на території іноземного замовника. У той же час завод працював не на повну потужність<sup>6</sup>. Очевидно, що республіканські керівні структури не допустили б подібного.

Інформаційні повідомлення на адресу ЦК КПУ про ситуацію із зовнішньоекономічними операціями відображали не лише виконання / невиконання плану, але й супроводжувалися короткими характеристиками особливостей. Неодмінним елементом були відомості про брак та дефекти, що їх виявлено у поставлених товарах, обладнанні, матеріалах. Наприклад, у 1967 році з-за кордону надійшло 288 рекламцій на низьку якість сировинних і продовольчих товарів, у 1970 році радянські представництва за кордоном надіслали українським підприємствам-експортерам 161 скаргу. Порівняно з 1975 р. кількість скарг від іноземних споживачів у 1980 році зменшилась майже удвічі, однак і надалі вони були неодмінним елементом закордонних поставок. У списках неякісних товарів і несумлінних поставальників фігурували мопеди Львівського мотоциклетного заводу, верстати Одеського заводу радіально-свердлильних верстатів, вантажні автомобілі Кременчуцького автомобільного заводу, тепловози Ворошиловградського тепловозобудівного заводу, легкові автомобілі Запорізького заводу «Комунар», мотори Мелітопольського моторного заводу, трактори Південного машинобудівного заводу та ін. Не відзначалися бездоганною якістю й українські продовольчі товари, чимало з яких не допускали на експорт внутрішні контролюючі органи.

Хронічним явищем експортних операцій Радянської України були недопоставки іноземним партнерам товарів, сировини та обладнання. Вони органічно впливали зі стану внутрішньої незорганізованості та планових засад функціонування економіки. Зокрема, у 1968 році з 105 найголовніших видів експортної продукції річне завдання було виконано лише щодо

83 видів. За кордон не надійшло 96,5 тис. т чавуну, 126,8 тис. т прокату чорних металів, трактори, спеціалізовані автомобілі тощо. У 1970 році Дніпропетровський електровозобудівний завод не виготовив для Болгарії 2 електропечі. Скипидар Київського об'єднання «Укрпластик» не потрапив італійським споживачам через його низьку якість. Іран та В'єтнам не дочекалися 10 конвеєрів Харківського заводу «Світло шахтаря». У 1980 році на експорт не поставлено 117 тис. т прокату чорних металів, 35 тисяч т цементу, 192 тис. кв. метрів віконного скла та ін.

Недопоставки конкретних найменувань продукції часто перевиконували за рахунок наявних товарів, яких було в надлишку. Здебільшого це була сировинна продукція, хоча й готові вироби масового споживання також залучалися. Орієнтована на «вал» радянська промисловість показники якості не зараховувала до пріоритетних. До цього підштовхувала планова система. Хоча й існували експортні варіанти, проте все ж такою недосконалою продукція була і для сотень тисяч вітчизняних споживачів.

Здійснення зовнішньоекономічних поставок відбувалося водним, повітряним, залізничним та сухопутними шляхами. Перевезення сухопутні були монополізовані Головним управлінням автомобільних сполучень при Міністерстві автомобільного транспорту РСФСР «Совтрансавто», яке налагодило зв'язки з більш ніж 150 фірмами 25 країн. Для перевезень вантажів і пасажирів на договірних засадах залучалося понад 20 автогосподарств СРСР, у т.ч. з України.

Залізничний транспорт був пристосований для міжнародних перевезень не гірше автомобільного, проте його не вистачало для внутріреспубліканських потреб. Темпи розширення транспортної мережі, електрифікації магістралей, нарощування потужностей, що відбувалися у Радянській Україні, виявилися недостатніми для надійного і безперебійного функціонування залізниць у цілому, і постачання експорту, зокрема. На початку 1980-х років це стало особливо очевидним, коли скупчення, наприклад, чехословацьких товарів на станції Чіерна набувало загрозливого характеру і змусило генерального консула ЧССР у Києві О.Могельського звертатися в ЦК КПУ з проханням втрутитися.

Нерозвинена інфраструктура заважала ефективно використовувати потенціал чорноморських портів. Затримки з навантаженням / розвантаженням товарів тягнули за собою скупчення у портах іноземних суден та величезні валютні штрафи.

Науково-технічна революція, що розпочалася у країнах Західної Європи у відповідь на зростання цін на енергоносії у середині 1970-х рр., мала далекоглядні наслідки. Ринково зорієнтовані економіки країн Західної Європи відповіли науково-технічною революцією, що тісніше інтегрувала науковий потенціал та виробничі потужності національних економік.

Планово-директива економіка Радянського Союзу продовжувала жити за своїми, відомими лише у Кремлі, законами. СРСР відповів збільшенням поставок енергоносіїв та сировини у західноєвропейські країни, що загальмувало інноваційне оновлення країни.

Валютні рахунки Ради Міністрів УРСР формувалися наступним чином. Джерелами надходження валюти були понадпланові поставки товарів на експорт у розмірі 80–100% валового виторгу, половина прибутків від продажу сувенірів та подарунків за валюту, 10% від обслуговування іноземних туристів. Підприємства, що здійснювали планові поставки на експорт, отримували у своє розпорядження за це від 1 до 6% валютної виторгу. У 1978 році порядок відрахувань був частково змінений, зокрема, нарахування валюти за обслуговування іноземних туристів, продаж сувенірів, ліцензій та операції Всесоюзного об'єднання «Зовнішпосилторг» здійснювалося на спецрахунки республіки без права використання до особливих розпоряджень<sup>7</sup>. Усі валютні рахунки відкривалися у Зовнішторгбанку СРСР у Москві.

Накопичена валюта використовувалась за призначенням у обмежених розмірах, що обумовлювалось складною процедурою погодження закупівель спочатку з Радою міністрів УРСР, а потім з ЦК КПУ. З року в рік валюта накопичувалась. Зростання її обсягів на рахунках українського уряду спокушувало Москву безповоротно «позичати» валюту, як це сталося у 1978 році, коли Зовнішторгбанк списав з рахунків Ради міністрів УРСР на «спеціальні цілі» 1,8 млн. рублів (майже 20%). У 1981 році подібним чином («на загальносоюзні цілі») республіка примусово безповоротно виділила 7,4 млн. рублів<sup>8</sup>. Накопичення значних сум дещо непокоїло українське керівництво, тож після зауваження В.Щербицького — «...накопичувати такі суми республіці не варто. Гроші розумно треба пускати у справу» — кількість відмов поменшала, натомість з'явилися випадки «неповного задоволення прохань»<sup>9</sup>.

Контролюючі та перевіряючі органи періодично інформували ЦК про нераціональне використання «інвалютних рублів». Спрямовані на технологічну модернізацію, вони нерідко використовувалися не за призначенням. Згідно Інструкції про порядок відрахування, використання і облік іноземної валюти, затвердженої Міністерством зовнішньої торгівлі СРСР 30 листопада 1967 р., кошти могли використовуватися передовсім для закупівлі технологій, ліцензій, новітнього устаткування, приладів, обладнання для виготовлення експортної продукції або покращення її якості. При цьому мав бути відсутній вітчизняний аналог купованого. Дбали також і про міжнародний імідж СРСР, комфорт іноземних туристів, для чого купували вишукане готельне обладнання та покращували інфраструктуру для обслуговування гостей країни Рад.

Повсякденне життя з його хронічним дефіцитом та неякісними товарами змушувало закупувати за кордоном не лише продукцію, що підходила під цю вимогу. Реалії життя свідчили про закупівлю найширшого переліку імпортованих товарів: від обладнання та автомобілів до розкішних предметів інтер'єру та племінної худоби. За кордоном купувалися санітарно-технічні вироби, мікроавтобуси, меблі та багато іншого, аналоги яких у Радянському Союзі переважно виробляли. Кращу якість демонстрували посадковий матеріал для квіткових і декоративних культур, швейцарські медичні прилади, чехословацькі та східнонімецькі музичні інструменти. В країні не було альтернативи англійським копіювальним апаратам.

Краща якість іноземних товарів спокушувала керівників підприємств та заводів використовувати отриману валюту не за прямим призначенням. Придбані за кордоном товари використовувалися для обслуговування регіональних високопосадовців, як це було у системі Держкомнафтопродуктів УРСР, Мінчормету і Мінхарчопрому УРСР, де із закуплених у 1980 р. за валюту 67 мікроавтобусів «Ніссан» та 26 легковиків «Жук» більшість слугували для роз'їздів керівних працівників допоміжних структурних підрозділів підприємств, обслуговування баз відпочинку, доставки кореспонденції. На Ждановському металургійному заводі ім.Ілліча із заробленої за 1980 р. і I квартал 1981 р. валюти лише 20% було спрямовано на закупівлю машин і обладнання для основного виробництва, решта — витрачена на речі, які до виробництва мали опосередкований стосунок<sup>10</sup>.

Іншою характерною рисою, що впливала з безгосподарності, стало неефективне використання імпортованого обладнання, технологій. 5 червня 1976 р. у газеті «Известия» був опублікований фейлетон, в якому йшлося про закупівлю на міжнародній виставці у Москві імпортованого обладнання для харчової промисловості РСФСР, яке, однак, навіть через 7 років не стало до ладу через вирваність закупленого з технологічної лінії та відсутність вітчизняних витратних матеріалів<sup>11</sup>. Незабаром послідували постанови ЦК КПРС та її український аналог, що викривали безгосподарність та марнотратство при валютних закупівлях і використанні імпортованого обладнання.

Проведена ЦК КПУ перевірка констатувала наявність майже в усіх галузях промисловості УРСР позитивних прикладів використання імпортованого обладнання. Водночас не замовчувалися і факти, подібні викладеним у фейлетоні. Наприклад, три роки без застосування лежали на Лубенській ковро-войлочній фабриці західнонімецькі агрегати для виробництва войлока вартістю 511 тис. руб. Американський компресор вартістю 1,3 млн. рублів не працював на Долинській компресорній станції через відсутність спеціальних вставок, що не вироблялися на вітчизняних заводах. Не використовувалося зовсім або використовувалося неефективно імпортоване обладнання на Вінницькому насінневному та Барському консервному

заводах, Київському заводі художнього скла тощо. Як доповідав 22 червня 1976 року секретар ЦК КПУ А.Титаренко В.Щербицькому, усього станом на 1 січня 1976 року в республіці було невстановлене імпордне обладнання на суму 271,5 млн. руб<sup>12</sup>.

Підвищена увага до цього питання з боку Москви зумовила втручання в господарські проблеми республіканського ЦК і вже за місяць Мінгазпром виділив недостатні компресори для Долинської компресорної станції, а Мінлегпром прийняв рішення щодо передачі обладнання з Лубенської фабрики іншим підприємствам легкої промисловості. Було знайдено застосування іншому обладнанню, що не використовувалося раніше.

Однак проблема неефективного використання імпортного обладнання та устаткування, несвоєчасне введення його у виробництво залишалася. Наведений приклад був одноразовим втручанням у конкретний випадок, водночас ситуація була характерною для усього господарського комплексу та сфер життя, коли підвищена увага партійних органів до проблем та недоліків сприяла їх ефективному розв'язанню. Невиправданий простій поза виробництвом невстановленого імпортного обладнання залишався актуальним і на початку 1986 року<sup>13</sup>. У низці випадків імпортні технології не використовувалися через некомплектність або несвоєчасну поставку вітчизняних комплектуючих.

Таким чином, українська промисловість досліджуваного періоду мала високий експортний потенціал. Протягом періоду «застою» зовнішньоекономічні зв'язки радянської України розширювались, зростала кількість підприємств-експортерів та номенклатура їх експортної продукції. Вітчизняні товари були конкурентоздатними на європейських ринках, однак основна їх маса постачалася на ринки «третьох країн». Зовнішня торгівля була політично обумовленою сферою діяльності, тому гонитва за валовими показниками, бажання заробити необхідну валюту перетворювали торгівлю на пріоритетну турботу партійно-державного керівництва, що було на шкоду внутрішньому ринку. Структура експорту УРСР відображала диспропорції у розвитку вітчизняної економіки, де майже двократна перевага групи «А» обумовила експорт напівфабрикатів та сировини, тоді як готова продукція мала чимало зауважень.

*В статье рассматривается внешнеэкономическая деятельность УССР в период «застоя», структура, направления поставок и их значение. За это время внешнеэкономические контакты УССР расширились, увеличился ассортимент товаров, которые поставлялись преимущественно в страны Совета экономической взаимопомощи и «третьего мира».*

*Ключевые слова: экономическая жизнь, экспорт, внешнеэкономическая деятельность, «застой».*



*The article is devoted to external economic activity of Ukrainian SSR in the second half of 1960<sup>th</sup> — first half of 1980<sup>th</sup>, also as its structure, the direction of supply and significance. During this time international economic relations of UkSSR were extended, assortment of commodity was increased. The commodity supplied as rule to countries of Advice of economic mutual help.*

*Key words: economic life, export, external economic activity.*

<sup>1</sup> Сергеев В. Политика КПРС у галузі розвитку економічного співробітництва соціалістичних країн // Економіка Радянської України. — 1971. — № 5. — С. 60; Зверев А.В., Ревякин В.М. Советская Украина в системе внешнеэкономических связей СССР. — К.: О-во «Знание» УССР, 1986. — С. 4–5. — (Серия 4 «Международная»; № 11).

<sup>2</sup> Липкин М.А. Европейская интеграция и советские экономические инициативы (1950-е — первая половина 1970-х годов). По новым материалам российских и зарубежных архивов // Новая и новейшая история. — 2009. — № 3. — С. 60.

<sup>3</sup> Зверев А.В., Ревякин В.М. Советская Украина в системе внешнеэкономических связей СССР. — К.: О-во «Знание» УССР, 1986. — С. 13. — (Серия 4 «Международная»; № 11).

<sup>4</sup> Быстрова И.В., Рябов Г.Е. Военно-промышленный комплекс СССР // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. В 2-х тт. — Т. 2. — Апогей и крах сталинизма / Под общ. ред. Ю.Н.Афанасьева. — М.: Российский государственный университет, 1996–1997. — С. 198, 203, 205.

<sup>5</sup> Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В.Ю.Васильев, Р.Ю.Подкур, Х.Куромия, Ю.И.Шаповал, А.Вайнер. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — С. 330–333; Погребняк Я.П. Записки секретаря ЦК КП Украины (1971–1987 гг.). — К.: «Профінформ» ФПУ, 2006. — С. 41.

<sup>6</sup> Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1744. — Арк. 40–41.

<sup>7</sup> Там само. — Арк. 16.

<sup>8</sup> Там само. — Спр. 2272. — Арк. 89.

<sup>9</sup> Там само. — Спр. 1744. — Арк. 16.

<sup>10</sup> Там само. — Спр. 2272. — Арк. 4.

<sup>11</sup> Пахомовский Э. Джин из банки // Известия. — 1976. — 5 июня. — С. 5.

<sup>12</sup> ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1405. — Арк. 153–154.

<sup>13</sup> Зверев А.В., Ревякин В.М. Указ. соч. — С. 44–45.